

Apie disertacijų gynimą Vilniaus universiteto Istorijos fakultete

SKVARBUS ŽVILGSNIS Į „KOMUNISTINIO ELITO“ GYVENIMO UŽKULISIUS

Apie Mariaus Ėmužio disertaciją „Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška“ ir jos gynimą

2016 m. lapkričio 11 d. Vilniaus universiteto Istorijos fakultete (VU IF) 15 val. turėjo prasidėti dar viena akademinė popietė, skirta akistatai su komunistine praeitimi – Mariaus Ėmužio (VU IF Naujosios istorijos katedra) disertacijos gynimas. Gynimo pradžia (simboliškai) kiek sutrikdė... Maskva. Du disertacijos komisijos nariai – dr. Saulius Grybkauskas ir prof. dr. Zenonas Butkus – pusvalandžiu vėlavo grįžti iš Rusijos sostinės tiesiai į disertacijos gynimą. Įveikus nesklandumus, disertacijos gynimo komisijos pirmininkas Z. Butkus (VU IF), supažindinęs su gynimo procedūra ir dokumentais, oficialiai paskelbė disertacijos „Sovietų Lietuvos valdantysis elitas 1944–1974 metais: tarpusavio ryšiai ir jų raiška“ (vadovas doc. dr. Algirdas Jakubčionis, disertacija rengta VU Istorijos fakultete 2012–2016 m.) gynimo pradžia.

Pirmasis savo atsiliepiamus išsakė S. Grybkauskas (Lietuvos istorijos institutas). Jis be užuolankų paskelbė, kad M. Ėmužio pateiktas viešam gynimui darbas yra labai solidus mokslinis tyrimas, papildantis sovietinei Lietuvos nomenklatūrai skirtą istoriografiją. S. Grybkauskas pabrėžė disertanto kruopštų santykį su istoriniais šaltiniais, ypač išskirdamas M. Ėmužio gebėjimą šalia jau klasikinių šaltinių – įvairių LSSR ir SSRS politinių, administracinių ir represinių struktūrų oficialių dokumentų – savo tyrime panaudoti vizualesius šalti-

nus. Šįsyk turėtos omenyje buvo LKP(b) CK pirmąjį sekretorių Antaną Sniečką supusių asmenų fotografijos neformalioje aplinkoje, arba ten, kur sovietinis pilietis negalėjo pažvelgti. Būtent kolektyvinės fotografijos, darytos medžioklės, poilsio ar privačių švenčių metu, kai, galima tarti, ir buvo priimami svarbiausi politiniai sprendimai, dalijamasi įtakos zonomis, mezgami ar stiprinami naudingi ryšiai etc., M. Ėmužiui (greta naudotų ne visada patikimų atsiminimų ir asmeninės komunistų korespondencijos) leido naujai pažvelgti į sovietinio nomenklatūros klano užkulsius ir horizontaliųjų bei vertikalųjų ryšių struktūrą. S. Grybkauskas, pagyręs disertanto mokslinius analitinius sugebėjimus, turėjo ir keletą pastabų. Šioje vietoje reikia užbėgti už akių ir tarti, kad gynimo metu išsakytos pastabos, kaip ir kitų komisijos narių – dr. Eglės Rindzevičiūtės (Kingstono universitetas, Jungtinė Karalystė), doc. dr. Arūno Streikaus (VU IF), doc. dr. Nerijaus Šepėčio (VU IF) ir Z. Butkaus, nebuvo principinis kabinėjimasis ar disertacijos trūkumų kėlimas. Išsakytos pastabos priminė intelektualinę diskusiją vis dar aštria ir visuomenę neretai polarizuojančia tema (o tai tik sustiprino ginamos disertacijos aktualumo pojūtį) apie „ir tada dirbusius Lietuvai“. Kita vertus, platus aptariamų temų spektras patį gynimą kiek nutolino nuo pateikto disertacijos teksto ir tapo proga komisijos nariams suformuluoti M. Ėmužiui naujas

užduotis ir išsakyti savo pageidavus, *kas galėtų būti dar ištirta*.

Grįžtant prie S. Grybkausko pastabų – prelegentas pasigedo *neformalios* ir *formalios* aplinkos koreliacijos. Kokią reikšmę asmeniniai ir klienteliniai A. Sniečkaus klanų ryšiai turėjo konkrečioms politiniams sprendimams (Juozo Maniušio išstūmimas, Motiejaus Šumausko „patronažo“ pradėjimas, netikėtas Petro Griškevičiaus paskyrimas pirmuoju sekretoriumi 1974 m.)? Taip pat iškilo pagrįsta abejonė, kokią įtaką tokioje asmeniniais ryšiais susiaistytoje aukštųjų pareigūnų tinklaveikoje darė galimų „kompromatų“ turėjimas? Juk senieji patyrę komunistai, nuo pat jaunystės užsiėmę įvairiausia ir ne pačia legaliausia veikla, vieni apie kitus žinojo daugiau nei buvo parašyta nudailintose sovietinėse biografijose. Kokie „atidirbtų normų“ recidyvai tvarkant / painiojant asmeninius ir politinius interesus veikia dabartinę politikų elgseną?

Būtent į tokią formalių ir neformalių santykių sąryšio problemą labiausiai atkreipė dėmesį Eglė Rindzevičiūtė. Ji teigė, kad pateikiama ginti „disertacija yra kaip detektyvas“, keičianti požiūrį į sovietinės sistemos valdymą ir primenanti Vakarų istoriografijoje populiarius „elitologijos“ tyrimus. E. Rindzevičiūtė pasakė pastabą, kad disertantas savo tyrimo objektu pasirinko neformalius klanų santykius, tačiau, norint juos rekonstruoti, reikia daugiau sužinoti ir naujai perprasti visą *formalųjį* sovietinį valdymo aparatą, o to, t. y. naujo požiūrio į sovietinės Lietuvos elito formaliąją pusę, ji ir pasigedo disertacijoje. Kaip patys sovietinio elito atstovai suvokė, kas yra *formalu* ir *neformalu*? Kuo kokybiškai ir esmiškai „sovietinis valdantysis elitas“ (klanas) skiriasi nuo Norberto Elias'o aprašytos dvaro visuomenės; kuo kokybiškai skiriasi ir nuo tarpukariu susiformavusio kito, Antano Smetonos, politinio elito ir jo aplinkos? M. Ėmužiui buvo pasiūlyta ateityje išgryninti sovietinės Lietuvos „valdančiųjų“ terminą, panaudoti lyginamąją perspektyvą

(laiko ir erdvės požiūriu) ir pasinerti į gilesnius sovietinių veikėjų mentaliteto klodus, kuriuose svarbi vieta teko ne tik racionalioms naudoms ir galios siekiams, bet ir irracionalioms, emocijomis grįstoms „afekto būsenoms“, kaip antai laimė ar baimė.

Trečiasis prelegentas, Arūnas Streikus, atrodo, labiau reagavo į E. Rindzevičiūtės pastabas ir perteklinį visuomenės domėjimąsi elitu apskritai. A. Streikus ironiškai konstatavo, kad disertantas pasirinko „labai neoriginalią temą“ – kaip gyvena elitas, žmonija domisi nuo seniausių laikų iki dabar, pavyzdžiui, tai įrodo gyvenimo būdo žurnalo „Žmonės“ tiražai. Antra, tema yra jau nemažai tyrinėta (S. Grybkausko, V. Ivanausko, V. Tininio, K. Antanaičio etc.). Tad kaip pagrindinį M. Ėmužio pasiekimą ir tyrėjo kompetencijos patvirtinimą A. Streikus įvardijo būtent faktą, kad plačiame istoriografijos kontekste ir istorikų cecho gretose M. Ėmužis rado „savo vietą“, o tai neabejotinas pranašumas, nes, tiriant sovietmečio politinę istoriją pasakyti ką nors nauja (pasirenkant teorinę prieigą, metodologiją, atrandant lig tol nepanaudotus šaltinius) nėra lengva užduotis.

A. Streikus konstatavo, kad disertacijos autorius nesusisaisto su viena sociologijos mokslo siūloma teorija, o kūrybiškai derina klasikinę ir naujas (klanų, elito, klientelinių ryšių ir kt. teorijas), ir tuo pat metu kritiškai ir korektiškai elgiasi su empirika apskritai. Kaip pagrindinį pranašumą A. Streikus išskyrė M. Ėmužio sugebėjimą empirikos padiktuotos sovietinės tikrovės „neįgrūsti į teorijos padiktuotas [išankstines] schemas“, kitaip tariant, disertantas neieškojo specifinių šaltinių, kad pagrįstų išankstinę, teorinių modelių gausos padiktuotą (totalitarinę ar postrevizionistinę) schemą.

A. Streikus neįžvelgė ir nenurodė esminių disertacijos trūkumų ir, nekvestionuodamas mokslinio darbo lygio ir autoriaus kaip tyrėjo gebėjimų, vėlgi pateikė bendro pobūdžio pastabų / pageidavimų. Pirmoji pastaba buvo

susijusi su Maskvos (centro) ir sovietinės Lietuvos (periferijos) santykiu – kad M. Ėmužiai kiek pritrūko „atodairas į vietinę specifiką“, ir palinkėjo (rengiant monografiją) daugiau dėmesio skirti Maskvos „nepasitikėjimo Lietuva“ aspektui ir pabandyti, išskiriant specifiškumą ir panašumą, Lietuvos SSR „įkomponuoti“ į bendrą imperijos vaizdinį.

A. Streikus taip pat pažymėjo disertacijos netolygumą, išskirdamas, kad silpniausi pasirodė Stalino ir Chruščiovo valdymo metų nomenklatūros tinklus rekonstruojantys skyriai, kuriems ir buvo skirta neproporcingai mažiau vietos, neatsižvelgiant į disertacijos antraštėje nurodytas chronologines ribas. Tai buvo ne tiek pastabos ar priekaištai pirmiems skyriams (jų lygiu niekas iš gynimo komisijos neabejojo), tik akcentuota, jog stipriausi teiginiai ir kokybiškai nauji nomenklatūros kaip klanų ryšiai rekonstruoti būtent aprašant „pochruščiovinį“ laikotarpį. A. Streikui, kaip išsamiai nagrinėjusiam sovietinę kultūrą, sovietinės Lietuvos klanų aprašytoje schemoje pritrūko kultūros veikėjų kolaborantų, kaip antai Antano Venclovos, Juozo Žiugždos, Kosto Korsako, Juozo Banaičio ir kt. Kokia vieta ir koks vaidmuo teko vadinamajam „kultūriniam elitui“ bendruose aukščiausių sovietinių veikėjų suregztuose neformaliuose ar pusiau formaliuose asmeniniuose ryšiuose, įtaka, tarpusavio pagalba ir nauda grįstuose „socialiniuose tinkluose“? Kaip valdantysis elitas – aplink A. Sniečkų susitelkęs klanas – naudojo „oficialų kultūrinį diskursą“ režimui legitimuoti? Koks šios A. Sniečkaus aplinkos santykis su Genriko Zimano kultūrininkų tinklu? Be to, kokioje vieta klanų struktūroje teko moterims – apie jas apskritai mažai žinoma sovietinės istorijos kontekste. Pabaigoje A. Streikus, kiek provokuodamas, konstatavo, kad M. Ėmužio pateikta disertacija yra „neoriginalus, bet stiprus akademinis darbas“.

Savo žodį tarti pakilęs N. Šepetys vėlgi daugiausia pastabų turėjo ne disertantui, o

prieš tai atsiliepiamus pateikusiems komisijos nariams (kaip ir komunizmo tyrėjams apskritai), kurių pasisakymai buvo įvertinti ne kaip kritiškos disertacijos analizės, o kaip pageidavimai, sugestijuoti kiekvieno gynimo komisijos nario asmeninių mokslinių interesų. N. Šepetys konstatavo, kad M. Ėmužis, skirtingai nei iki šiol nomenklatūrą ir komunistus tyrę istorikai, pirmasis savo disertacijoje iškėlė vieną prasmingiausių klausimų: kokie vis dėlto buvo „komunistų tikslai“? Prelegentas teigė, kad M. Ėmužis savo tyrime kol kas arčiausiai priartėjo prie vienos iš svarbiausių teisės ir politinės filosofijos keliamų prielaidų, kad Lietuva sovietinės okupacijos metais nebuvo politinės subjekto *de facto* (nors, deja, kryptingai šio esminio klausimo nenagrinėjo ir neaktualino, ir teisės bei politinės filosofijos siūlomas prieigas apie komunizmo kilmę ir tikslus paliko nuošalyje, pirmenybę suteikdamas sociologijos mokslo siūlomai valdančiojo elito ir ryšių tyrimo metodologijai). Suvokdamas, kad daktaro disertacijos rengimas yra „ne laikas ir ne vieta“ akademiniam eksperimentams ir „stereotipų laužymui“, N. Šepetys disertantui pasiūlė šalia nešališkos ir objektyvios mokslinės komunistų tinklo rekonstrukcijos pasirinkti ir „vertybinę išeią“ (primindamas Vladimiro Bukovskio ir Milovano Djilas'o garsiusius opusus apie nomenklatūrą ir komunistus). Tai leistų permąstyti pačią A. Sniečkų supančią „komunistų grupuotę“, kuriai, eventualiai, sunku būtų priskirti „valdančiojo elito“ sąvoką, ir leistų revizuoti šios kliekos legitimumo valdyti klausimą apskritai. Galiausiai N. Šepetys konstatavo, kad M. Ėmužis yra vertas ne tik istorijos mokslų daktaro vardo, bet, pabrėždamas disertanto įgūdžius ir kruopštumą analitiškai tirti A. Sniečkaus klaną įvairiais pjūviais ir rakursais, yra vertas ir „visuomenės daktaro, diaagnostine prasme“, vardo.

Paskutinis savo atsiliepimą išsakė Z. Butkus, taip pat neabejojantis M. Ėmužio moksliniais pasiekimais. Taręs, kad ne itin gali ką nors

esminga pridurti prie pluošto jau pasakytų pastabų ir palinkėjimų, tik trumpai papildė prieš tai kalbėjusį N. Šepetį. Visų pirma buvo iškelta abejonė Vakarų istoriografijoje Šaltojo karo metais pasiūlytų teorijų betarpišku adaptavimu nūdienos tyrimuose: ar nevertėtų sovietmečio tyrėjams labiau koncentruotis į pačios Rusijos, kaip Rytų civilizacijos ir Bizantijos valdymo formų, kilmę ir raidą? Galbūt tada paaiškėtų, kad SSRS ir LSSR elitas yra rytietiškos despotijos ir biurokratijos produktas, moderniam XX a. transformavęsis, tačiau genealogiškai neatitrūkęs nuo Rytų civilizacijoje susiformavusių praktikų ir veiklos būdų? Atsisakius lyginamosios perspektyvos su liberalios demokratijos geneze Europoje, „sovietiniai valdantieji elitai“ pasirodytų kitoje istorinėje šviesoje ir būtų lengviau atsakyti į nuolat filosofų, istorikų ir sociologų keliamą klausimą apie valdymo sistemos SSRS pobūdį – buvusi tai totalitarinė ar autoritarinė valstybė?

Galiausiai, stojęs kalbėti disertacijos vadovas A. Jakubčionis tik patvirtino M. Ėmužio mokslinius ir intelektualinius gebėjimus bei istorijos mokslų daktaro vardo verto tyrimo

aktualumą. Lydėjęs M. Ėmužį akademinėje kelionėje nuo pirmojo kursinio darbo iki disertacijos parengimo, A. Jakubčionis trumpai ir be išvedžiojimų reziumavo visus M. Ėmužio pasiekimus: darbas įteiktas; panaudotos literatūros sąrašas ir parodyta per keletą metų erudicija patvirtina disertantą esant brandžią ir „išsilavinusią asmenybę“; archyvai Lietuvoje ištirti, kiek buvo prieinama, tyrinėta net Maskvoje ir Miunchene; straipsniai parašyti; akademinė ir pedagoginė veikla VU IF sėkmingai vykdoma. Tad M. Ėmužis – mokslininkas, vertas istorijos mokslų daktaro vardo. M. Ėmužiui, nesulaukus esmingos gynimo komisijos narių kritikos ar pastabų, beliko pratęsti intelektualinę diskusiją, atsakyti į kontekstines (disertacijos atžvilgiu) ir teorines pastabas bei priiimti nemenkus iššūkius, išsakytus prelegentų, toliau demaskuojant ir narstant komunistų klaną sovietinėje Lietuvoje veiklą ir padarinius.

Be abejonės, disertacijos gynimo komisijos nariai sutiko su M. Ėmužio pateiktais atsakymais ir patikslinimais ir vienbalsiai nubalsavo už tai, kad M. Ėmužiui 2016 m. lapkričio 11 d. pelnytai būtų suteiktas istorijos mokslų daktaro vardas.

Vytautas Starikovičius